

BETHLEN-KÉZÍRÁS A KOLOZSVÁRI TÉRKÉPTÁRBAN

THE AUTOGRAPHY OF GABRIEL BETHLEN IN A MAP COLLECTION OF CLUJ

Bartos-Elekes Zsombor

PhD, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár), Magyar Földrajzi Intézet
bezsombor@yahoo.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem könyvtárából eddig öt kötetet sikerült azonosítani. A kötetek egyike egy 1592-es latin nyelvű Ortelius-világatlasz, amelybe Bethlen 1608 júliusában írt bele: latin nyelvű keltezés és aláírás mellett egy magyar nyelvű fohászt. Később az atlasz Csáky Katalin tulajdona lett, majd Csáky Györgytől jutott a kolozsvári Erdélyi Múzeum könyvtárába, amiről a könyvtáros Szabó Károly 1882-ben adott hírt; jelenleg az atlaszt a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár tárolja. A tanulmány áttekinti a példányra vonatkozó irodalmat, bemutatja a példányt, először közöl fényképet a beírásról, rekonstruálja a példány történetét.

ABSTRACT

From the library of Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania only five books has been identified. One of them is the Latin edition of the world atlas of Abraham Ortelius published in 1592, with an autography of Bethlen from July 1608: he had entered the date and signature in Latin, and a petition to God in Hungarian. Later the atlas had become the property of Katalin Csáky, and then arrived from György Csáky to the library of Transylvanian Museum, which was reported by the librarian Károly Szabó in 1882; the volume is now kept by the Central University Library of Cluj. This reviews the literature of the topic, presents the volume, publishes a copy of the note the first time, and reconstitutes the volume's history.

Kulcsszavak: Abraham Ortelius, atlasz, Bethlen Gábor, 1608, Csáky Katalin, Csáky György, Szabó Károly, Erdélyi Múzeum könyvtára, kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár

Keywords: Abraham Ortelius, atlas, Gabriel Bethlen, 1608, Katalin Csáky, György Csáky, Károly Szabó, the library of Transylvanian Museum, Central University Library of Cluj

A TÉMA IRODALMA

Szakirodalomban több helyen találkozhatunk olyan adatokkal, hogy Bethlen Gábor az általa forgatott atlaszba beleírt, és ez megtalálható Kolozsváron.

Az egyik ilyen információt Plihál Katalin írta le (2009, 10.), aki szerint Borbély Andornak van olyan feljegyzése, hogy Bethlen Mercator-atlaszt használt utazásai során, a térképeket széljegyzetekkel egészítette ki, és az atlasz 1942–44-ben megvolt a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. A szerző hozzátette, hogy az atlasz mai sorsáról semmit sem tudunk.

2013 márciusában a fenti információ alapján kerestem a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Térképtárban¹ a szóban forgó atlaszt, de nem jártam eredménnyel. A könyvtárosok nem tudtak Bethlen-kézírásos atlaszról. A térképtárnak nincs Mercator-atlasza. Ugyan van pár Mercator-térképe (*Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte; Walachia, Servia, Bulgaria, Romania; Transylvania*), de azokon nem találtam kézírást. Plihál Katalin nem adott meg hivatkozást Borbély Andor feljegyzéséről, így keresnem kellett az eredeti Borbély-feljegyzést. A Bende-fy László (1972) által felsorolt Borbély-tanulmányok közül az 1942 utáni lehetőségekben szintén nem találtam meg a Plihál Katalin által említett feljegyzés eredetijét; aki később megkeresésemre sem tudta pontosítani az adatot. Így nem sikerült azt sem azonosítanom, hogy Borbély Andor milyen munkájában írhatott erről.

Később, egy másik nyom viszont eredményre vitt. Plihál Katalin hívta fel a figyelmemet Szabó Károly kolozsvári történész, könyvtáros rövid közlésére (Szabó, 1882), amely szerint gróf Csáky György váralmási könyvtárával jutott az Erdélyi Múzeum könyvtárába egy 1592-es Ortelius-atlasz, benne Bethlen Gábor saját kezű feljegyzése. A rövid híren kívül Szabó Károly idézte a Bethlen-kézírást szövegét.

A kolozsvári, egykori Bethlen-féle Ortelius- (és nem Mercator!) atlasz többször jelenik meg a szakirodalomban, leginkább Szabó Károly írására hivatkozva, más megvilágításokkal kiegészítve azt. Az egyik korai ilyen hivatkozás a szintén a kolozsvári egyetemi könyvtárban dolgozó Kelemen Lajosé (1907, 59.) volt, aki – bár Fröhlich Dávidról értekezett, mégis – fontosnak tartotta Bethlen Orteliusával indítani írását. A hetvenes–nyolcvanas években Jakó Zsigmond és Vita Zsigmond is Bethlen könyvtáráról írt tanulmányt. Az előbbi (Jakó, 1976, 207.) felsorolta azt az öt kötetet, amely fennmaradt, és biztosan része volt Bethlen könyvtárának, közte az Ortelius-atlasz. Az utóbbi (Vita, 1983, 9–10.) idézte Milotai Nyilas Istvánt, hogy a fejedelem táborozás alkalmával könyveket hordozott magával, és azokat olvasta, a szerző szerint ilyen volt a Kolozsváron fennmaradt Ortelius-atlasz. Csetri Elek Bethlen-életrajzában (1992, 36., 57., 145.) – amellet, hogy elírva, 1552-esnek jelölte az atlaszt – hozzátette, hogy Bethlen Báthori Gábor fejedelem tanácsosaként,

¹ A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Térképtárának katalógusa szkennelve elérhető az alábbi címen: URL1.

1608-as konstantinápolyi útja elején, Déván írt bele az atlaszba. Közölte továbbá – Szabó Károly után ismét – a bejegyzés szövegét. Csetri Elek szerint Bethlen utazásai során vitte magával azt. Az újabb szakirodalomból Monok István (2010, 55–56.) megadta, hogy az öt megmaradt kötetből három a fejedelem számára készült kötésben *supralibrosával* maradt ránk. R. Várkonyi Ágnes (2013, 28–29.) Bethlen Ortelius-atlaszát a korszerű kormányzás nélkülözhetetlen segédeszközének nevezte, a szerző a fejedelem bejegyzését – hibásan – az atlasz címlapjára tette.

Az Ortelius-atlaszt 2017 októberében vizsgáltam meg a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Térképtárában. A térképtárnak két Ortelius-atlasza is van: az 1608-as olasz nyelvű (jelzete Atlas 64), és az 1592-es latin nyelvű (jelzete: Atlas 62) kiadás. Az utóbbi eredeti katalóguscéduláján megjegyzések szerepelnek Bethlen saját kezű bejegyzéséről, az egyik Magyarország-térképlap hiányáról, továbbá egy 1942. IV. 18-i jegyzet, miszerint a kötetet visszahelyezték a díszművek közé. Vajon Borbély Andor egy 1942-es kiállítás során figyelhetett fel az atlaszra?

A PÉLDÁNY FELÉPÍTÉSE, BEJEGYZÉSEI

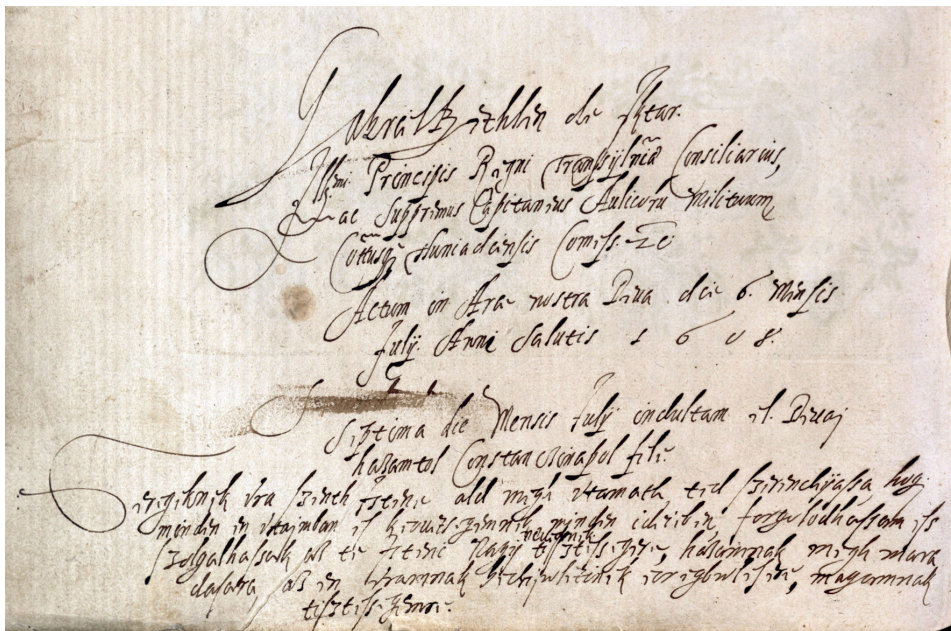
A díszes, de nem Bethlen-címeres 43×28 cm-es kötéstábla az atlasz három részét köti össze: az első és a harmadik szöveges rész, a második a térképeket tartalmazza.

Az első részben a kontinenseket jelképező nőalakokkal díszített címlapon a példány egykori hovatarozását jelzi a Csáky-család pecsétje (lásd 1. ábra), e címlap hátoldalán pedig az Erdélyi Múzeum könyvtárának pecsétje található, amely a példány későbbi sorsát bizonyítja.

Az ajánlásból és versből is álló bevezetőt a *Catalogus auctorum* (bibliográfia: a közreműködők felsorolása, akikről térképet vett át az atlaszába, továbbá a kor neves európai térképei, amiket felhasználott) követi, majd utána az *Index tabularum* (a térképlapok tartalomjegyzéke) következik. Ez utóbbinál „+” jel beírásával jelölte valaki az akkor hiányzó, mintegy kilenc térképlapot. Valamivel később Philip Galle Ortelius-portréja következik, amelynek hátoldalán Johannes Posthius hatsoros verse van, ez alatt található Bethlen Gábor saját kezű bejegyzése (lásd 2. ábra).

1. ábra. A Csáky-család pecsétje az Ortelius-atlasz címlapjának szélén

2. ábra. Bethlen Gábor saját kezű bejegyzése Posthius verse alatt

Bethlen bejegyzése latinul kezdődik nevének, címének megadásával és a keltezéssel, majd magyarul folytatódik egy fohással.

„Gabriel Bethlen de Iktar.

Illustrissimi Principis Regni Transsylvaniae Consiliarius, ac Supremus Capitaneus Aulicorum Milituum, Comitatusque Huniadiensis Comes etc.

Actum in Arce nostra Deua die 6. Mensis Julij Anni salutis 1608.

Septima die Mensis Julij² indultam el Deuaj hazamtol Constanczinapol fele.

Seregeknek Ura Szenth Istene ald megh utamath, ted szerenchyassa, hogj minden en utaimban es keovetsegemnek minden ideiben forgolodhassam ess Szolgalhassak az te Isteni nagy nevednek tisztessgere, hazamnak megh maradasara az en uramnak bechywletinek eoregbwlesere, magamnak tisztessgemre.”

² A latin nyelvű rész magyar fordítása (fordította Gálfi Emőke): *Iktári Bethlen Gábor. A fenséges erdélyi fejedelem tanácsura, az udvari hadak főkapitánya, Hunyad vármegye ispánja. Kelt dévai várunkban az üdvözítés 1608. évében, július hó 6-án. Július hó hetedikén...* A magyar nyelvű részt szövegűen közlöm (Gálfi Emőke átírásában). A részben modernizált változat Szabó Károly és Csetri Elek átírásában érhető el (Szabó, 1882; Csetri, 1992, 183.).

A második rész 108 darab kétoldalas térkép, a térkép előtt leírással az ábrázolt területről. Ez a rész hiányos, a térképek közel fele (kb. ötven) ki van vágva: összesen mintegy ötvennyolc térképlap maradt meg a példányban. Jóval több hiányzik tehát, mint amennyit a tartalomjegyzékben jelöltek valamikor, az még a hiányok egy korábbi állapotát jelölte. Az is elképzelhető, hogy a hiányzó térképlapok között találhatóak a korábban még megfigyelt széljegyzetek, ma már csak pár beírás található.

A 26., Pikárdiát (*Picardia*) ábrázoló térképlap alján egy „G. Csaki Katalin” beírás található (lásd 3. ábra).

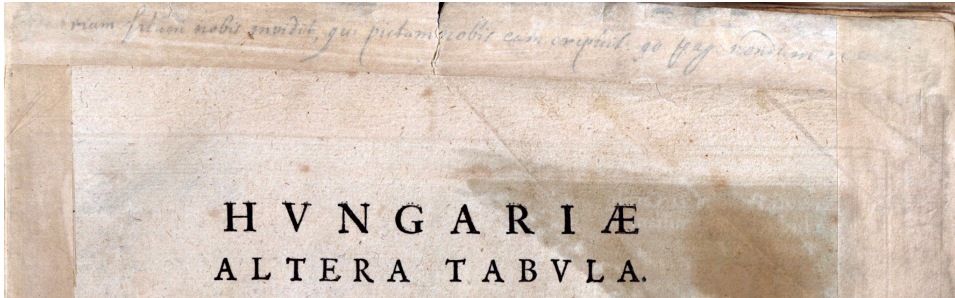

3. ábra. Csáki Katalin bejegyzése a Pikárdia-térkép alján

A példányból hiányzó, 90-es Lazius-féle Magyarország térképlap³ után következő 91-es *Hungariae altera tabula* Zsámboky-féle Magyarország-térkép szöveges előoldalának fejlécében egy latin nyelvű bejegyzés található, de papírcsíkkal le-

³ Az Ortelius-atlasz első, 1570-es kiadásától kezdve jóformán az összes kiadásban szerepelt Wolfgang Lazius *Hungariae Descriptio* térképe, így ebben az 1592-es latin kiadásban is, itt a 90. térképként. Bár általában Ortelius egy országról egy térképet jelentetett meg, mégis 1579-től Zsámboky János Magyarország-térképét is szerepeltette jóformán az azt követő összes kiadásban, itt a 91. térképként. Ortelius a lap szövegrészában pontosabbnak és valóbbnak tekintette e második térképet, de a szorgalmas olvasóra bízta, hogy melyiket használja inkább (Gróf, 1992).

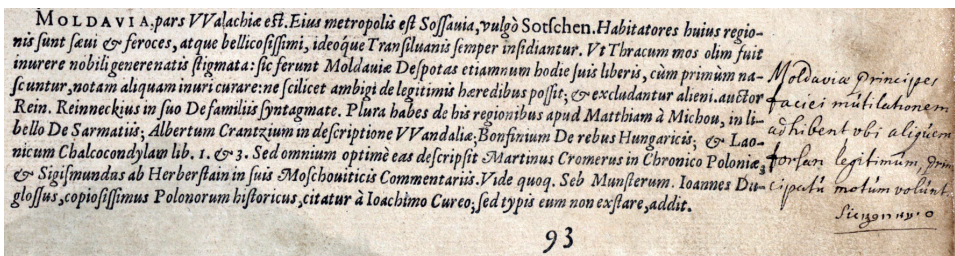
ragasztva. A takarás miatt nehezen kibetűzhető írás a következő: „*Patriam solam nobis invidit, qui pictam nobis eam eripuit 90 pag nondum*”⁴ (lásd 4. ábra).

4. ábra. A Magyarország-szöveg feletti leragasztott beírás

Elgondolkodtató a három tény együttese: a Magyarország-térkép kivágása, az erre vonatkozó szentencia leírása (hogya a tolvaj tettének az oka nem a térképlap megszerzése volt, hanem az irigyelt ország ábrázolásának eltüntetése), és a vétség ellen emelt szó elnémitása a letakarással.

A 92-es Erdély térképlapon nincs semmiféle bejegyzés. A 93-as, *Poloniae regnum* Lengyelország-térkép szöveges előoldala Lengyelország után, többek között Moldvát is tárgyalja. Ez utóbbi bekezdés szélén ismét egy latin bejegyzés található. A szöveg a következő: „*Moldaviae principes faciei mutilationem adhibent, ubi aliquem forsitan legit[ti]mum principatu motum volunt. Sic...*”⁵ (a szöveg egy kiolvashatatlan görög vagy cirill betűs szóval zárul, lásd 5. ábra).

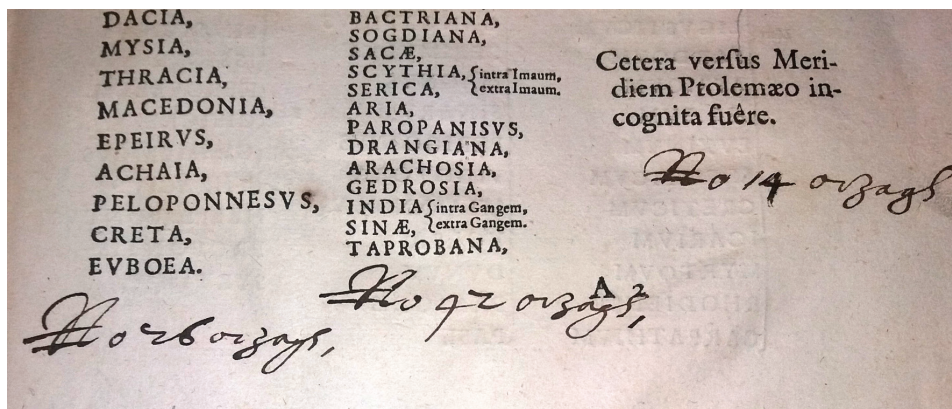

5. ábra. A Moldva-leírás szélén található bejegyzés

⁴ Csak a mi hazánkra volt irigy, aki ezt a rajzot a 90. oldalról tőlünk elvette. Fordította Gálfi Emőke.

⁵ A moldvai uralkodók/fejedelemek az arc megcsonkításával torolják meg, mihelyt valaki esetleg a fejedelemség/ország törvényes rendjére akar törni. Fordította Gálfi Emőke.

A harmadik rész legnagyobb részét az 1591-es *Nomenclator Ptolemaicus* (az ókori helynevek névmutatója országokénti bontásban), amelynek kezdetén az akkor ismert három földrész országai vannak felsorolva. Ennek alján három rövid bejegyzés van, amely azt adja meg, hogy hány ország van felsorolva Európában („No. 26 orszagh”), Ázsiában („No. 42 orszagh”), és Afrikában („No. 14 orszagh”) (lásd 6. ábra).

6. ábra. Az országok számára vonatkozó bejegyzések

A munka utolsó lapján ismét az Erdélyi Múzeum könyvtárának pecsétje, ennek hátlapja, a kolofon oldal zárja az atlaszt, ahol az atlasz kiadásának 1592-es voltát jelölték.

A kötet bejegyzései mind különböző személyek kézírásainak tűnnek.

A PÉLDÁNY TÖRTÉNETE

Abraham Ortelius (1527–1598) *Theatrum Orbis Terrarum* című világtalasa az egyetemes térképtörténet egyik legjelentősebb munkája: az első modern világtalasznak tekinthető könyv. Az atlasz első kiadása 1570-ben jelent meg, a könyv értékét bizonyítja, hogy – a rendkívül magas ára ellenére – egyre javított és bővített tartalommal jelent meg rendszeresen Antwerpenben 1612-ig. A kutatók negyvenhat kiadást különítenek el: harminckét rendes atlaszt, tizenkét kiegészítést (*Additamentum*) és két antik világot bemutató munkát (*Parergon*). A rendes kiadások közel fele latin nyelvű, de másik részük további hat nyelv (holland, francia, német, spanyol, angol és olasz) valamelyikén jelent meg. A szóban forgó kolozsvári példány 1592-ben jelent meg, latin nyelvű (Ortelius, 1592). Ezt Ort27AB-kiadás-ként jelölik, vagyis a negyvenhat változatból a huszonhetedik térkép-összeállítás,

amely két szövegváltozatban jelent meg. Az összes rendes kiadást 7300 példányban nyomtatták ki, amelyből az 1980-as években közel kilencszázat azonosítottak, ennyi legalább fennmaradt. Az Ort27AB-változatok együttes eredeti példányszámát háromszázra becsülték, a nyolcvanas években ötvenegy fennmaradt példány volt ismeretes, fele könyvtárakban, fele magángyűjteményekben vagy kereskedőknél (Broecke, 1986; Gróf, 1992; Koeman et al., 2007).

Az atlasz megjelenésekor Bethlen tizenkét éves volt, tehát szinte biztos, hogy volt előző tulajdonosa is az atlasznak, Bethlen nem új példányként tett rá szert. Arról nincs adatom, hogy Bethlen mikor, hogyan szerezte meg, illetve mikor használta az atlaszt. Atlaszról lévén szó, érdemes áttekinteni az utazásait, az általa bejárt területet. Az 1580-as születésű Bethlen fiatalkorában – Erdélyen kívül – már megfordult sereggel Havasalföldön, fejedelmi kíséret részeként a Német-római Birodalomban (annak székhelyén, Prágában 1598-ban biztosan, de akár más területein is: Németalföldön, Flandriában és Észak-Itáliában), majd az Oszmán Birodalomhoz tartozó Nándorfehérváron bujdosóként (Csetri, 1992; Romsics, 2015, 194–217).

A huszonhét éves Hunyad vármegyei főispán, Bethlen Gábor 1608. július 7-én a dévai uradalomból főkövetként, ötvenfőnyi kísérettel indult Konstantinápolyba, ott augusztus 15-én elnyerte Báthori Gábor részére az *athnamét* (vagyis a fejedelmet elismerő szultáni okmányt). Ezt a Bethlennel érkező kapucsi basa (vagyis a Portától a tartományokhoz leveleket hordó személy) november végén adta át a fejedelemnek. Ez út előestéjén írt bele az atlaszba Bethlen, Déván – tehát ekkor már biztos nála volt az atlasz. Mivel az atlaszt – árához és ritkaságához képest – igen fiatalon szerezte be, ez számomra jelzi, hogy azt mennyire értékelte, fontosnak tartotta, könyvszeretetének bizonyítéka (Csetri, 1992, 36.) (lásd 7. ábra).

Bethlen az atlaszt az 1608-as beírás után a következő helyszíneken használhatta: 1608 után újabb hadjárat következett Havasalföldön, diplomáciai utak az Oszmán Birodalomban (Kanizsa, Drinápoly), majd 1613-as fejedelemmé választása után több hadjárata volt Besztercebányán át Bécsig, Morvaországig (Csetri, 1992). Nem tudom megerősíteni azt a kézenfekvő, valószínű feltevést, hogy utazásai során használta ezt az atlaszt. Bár külön figyeltem azokra a térképlapokra, amelyek olyan területeket mutattak be, amelyeket beutazott, nem találtam ilyen jellegű széljegyzetet. Természetesen az atlasz nemcsak a helyszínen használható közvetlen tájékozódásra, hanem otthon is az ismeretek bővítésére, így valóban fontos kézikönyve, segédeszköze lehetett Bethlennek.

Ahogy nincs adat, hogy hogyan lett Bethlené a példány, ugyanúgy az is homályban marad, hogy hogyan került a kivételek közé az atlasz, vagyis miképpen maradt fenn: egyike annak az öt kötetnek, amit Bethlen könyvtárából ismerünk. A könyvtár már Bethlen 1629-es halála után felbomlott, az 1630 és 1648 között uralkodó I. Rákóczi György idején a gyulafehérvári és a sárospataki kollégium

7. ábra. Az Ortelius-atlasz Rumélia (96. Romania) térképe, e térséget járta be Bethlen a bejegyzése évében

között megosztották, de a pusztulás a krími tatárok gyulafehérvári, 1658-as rombolásakor következett be: a könyvtárban tűz pusztított. A maradék könyvekből a Bethlen Kollégium könyvtára már Nagyenyeden szerveződött újjá (Jakó, 1976, 199–208.; Vita, 1983, 8–15.).

A fennmaradt, eddig azonosított öt kötetnek, köztük az atlasznak ekkor akár már más útja lehetett. Kapocs az eredeti és jelenlegi elhelyezés között a „*G. Csáki Katalin*” beírás. Feltételezéseim szerint gróf Csáky Katalin (1726–1794) íróőné a kézírás, akinek a férje gróf Bethlen (VIII.) Miklós (1720–1781) erdélyi kincstárnok volt. A beírás annak is jele lehet, hogy ekkor került át az atlasz a Bethlenektől a Csákyakhoz.

Csáky Katalinig több lehetséges örökítési vonal képzelhető el. Egyrészt iktári Bethlen Gábor fejedelem tanácsosa volt bethleni Bethlen (II.) Farkas, az ő fia Bethlen (IX.) János (1613–1678) történetíró–kancellár, akinek javaslatára az 1658-ban felégetett gyulafehérvári főiskolát Nagyenyedre költöztették, ő a nagyenyedi főiskola első gondnoka volt, emellett az udvarhelyi református kollégium könyvtárának alapítója (Bicsok–Orbán, 2012, 170–172.). Akár az ő kezébe is kerülhetett az atlasz, az ő dédunokája volt Bethlen Miklós, Csáky Katalin férje. Másrészt a fejedelem öccse, Bethlen István fejedelem alakította át a küllői kastélyt, amelyet később Csáky Katalin férje, Bethlen Miklós örökölt, és szintén átépített (Bicsok–Orbán, 2012, 180–181.). E várkastély is lehetett az atlasz tárolási helye Váralmás előtt.

Csáky Katalintól nagyobb bizonyossággal rajzolható meg a példány története: ő 1737-ben örökölte meg Váralmást, amely innentől kezdve az ő leszármazottaié volt. Bethlen Miklóssal leányuk a nagy műveltségű Bethlen Rozália (1752–1826), unokájuk Csáky (II.) József királyi kamarás, szepesi főispán (1782–1848), dédunokájuk Csáky (VII.) György (1817–1890) volt (Papp, 2009, 64–80.; Bicsok–Orbán, 2012, 218.). Szabó Károly tudósításából tudjuk, hogy Csáky György váralmási könyvtárával került át az Erdélyi Múzeum könyvtárába az atlasz, tehát feltehetőleg közvetlen 1882 előtt (Szabó, 1882). Azóta ez a könyvtár (vagyis a kolozsvári egyetemi könyvtár) őrzi azt, korábban az atlasz fontosságát számon tartották, a díszművek között tartották, ma a térképtár több ezer tételének egyike.

IRODALOM

- Bendefy László (1972): Borbély Andor emlékezete. *Földrajzi Közlemények*, 4, 353–356.
- Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt (2012): „*Isten segedelmével udvaromat megépítettem ...*”. Csíkszereda: Gutenberg Könyvkiadó
- van de Broecke, Marcel (1986): How Rare Is a Map and the Atlas It Comes from? Facts and Speculations on Production and Survival of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* and Its Maps. *The Map Collector*, 36, 2–15. <http://www.orteliushmaps.com/essays/mapcollector1986.htm>
- Csetri Elek (1992): *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó

- Gróf László (1992): Magyarország térképei az Ortelius-atlaszokban. *Cartographica Hungarica*, 1, 26–36.
- Jakó Zsigmond (1976): *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, <http://mek.oszk.hu/03200/03227/html/>
- Kelemen Lajos (1907): *Erdély leírása 1639-ből. Földrajzi Közlemények*, 2, 59–71.
- Koeman, Cornelis – Schilder Günter – van Egmond, Marco – van der Krogt, Peter (2007): Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500 – ca. 1672. In: Woodward, David (ed.): *The History of Cartography*. Volume Three (Part 2). *Cartography in the European Renaissance*. Chicago: The University of Chicago Press, http://www.press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V3_Pt2/HOC_VOLUME3_Part2_chapter44.pdf
- Monok István (2010): *A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században*. Értekezés az MTA doktora cím elnyeréséért. Szeged–Eger–Chatou: Eszterházy Károly Főiskola, <http://real-d.mtak.hu/368/>
- Ortelius, Abrahamus (1592): *Theatrum Orbis Terrarum*. Antverpiae: In officina Plantiniana, <https://archive.org/details/theatrumorbister00orte>
- Papp Klára (2009): Az erdélyi Csákyak birtokviszonyai és családi stratégiája. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 57–80.
- Plihál Katalin (2009): *Magyarország legszebb térképei 1528–1895*. Budapest: Kossuth Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár
- Romsics Ignác (2015): *A múlt arcai*. Budapest: Osiris Kiadó
- R. Várkonyi Ágnes (2013): Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. Budapest: ELTE BTK–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, <http://mek.oszk.hu/13200/13299/13299.pdf>
- Szabó Károly (1882): Bethlen Gábor saját kezű följegyzése. *Történelmi Tár*, 1, 207.
- Vita Zsigmond (1983): *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, <http://mek.oszk.hu/03200/03250/html/index.htm>

URL1: <https://www.bcucuj.ro/ro/resursele-bibliotecii/cat/csh>